

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyi

Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin, milli adət-ənənələrinin, elm və mədəniyyətinin təbliği: dövlət müstəqilliyimizin bərpasının 30-cu ili - Azərbaycan dövlətçiliyi müasir mərhələdə

Faiq Ələkbərli
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

I Yazı

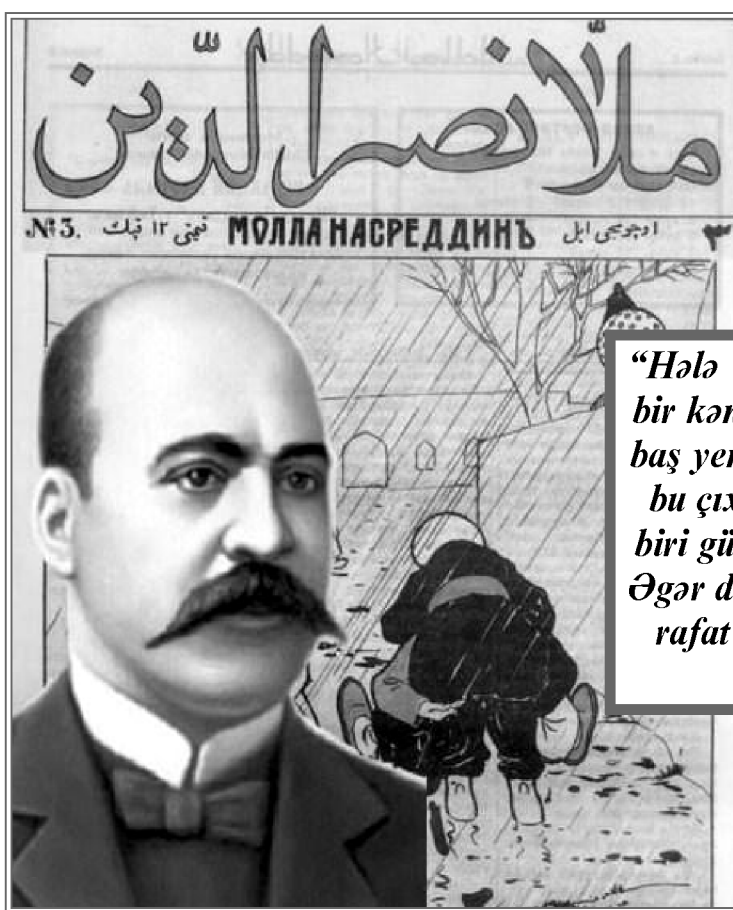
Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932) Naxçıvanda anadan olmuş, 1873-1878-ci illərdə mədrəsədə oxumuş, daha sonra Naxçıvan şəhər üçsinipli məktəbdə təhsilini davam etdirmiş və Qori Müəllimlər Seminariyasının (1882-1887) məzunu olmuşdur. 1887-1897-ci illərdə İrəvan qubemiyası (Uluxanlı kəndi) və Naxçıvan qəzasında (Nehrəm kəndi) müəllim kimi pedaqoji fəaliyyət göstərən Mirzə Cəlil ilk əsərlərini ("Çay dəsgahı"; "Kişmiş oyunu"; "Danabaş kəndinin əhvalatları" və b.) bu dövrdə qələmə almışdır. 1897-1903-cü illərdə İrəvan və Naxçıvanda hüquq orqanlarında işləyən Məmmədquluzadə 1903-cü ilin sonlarından etibarən Tiflisdə M.A.Şahtaxtlinin "Şərqi-Rus" qəzeti ilə əməkdaşlıq etmiş, daha sonra da ondan "Qeyrət" mətbəəsini satın alaraq çalışdırmışdır. 1906-cı ilin aprelin 7-də Tiflisdə "Molla Nəsrəddin" in çapına başlayan mütəfəkkirin baş redaktoru olduğu jurnal 1917-ci ilə qədər Tiflisdə, 1920-1921-ci illərdə Təbrizdə, 1922-1931-ci illərdə isə Bakıda nəşr olunmuşdur.

1920-1921-ci illərdə Təbrizdə yaşayan və "Molla Nəsrəddin" jurnalının 8 sayını burada nəşr etdirən Mirzə Cəlil Bakıya döndükdən son-

Cəlil Məmmədquluzadənin ilk dövrlərdən etibarən İslam Şərqi mədəniyyətinə ifrat tənqidi, bunun əksinə Qərb mədəniyyətinə isə ideal kimi baxmasında

M.F.Axundzadə və M.A.Şahtaxtlinin mühüm rol oynamışdır.1 Şahtaxtlinin baş redaktoru olduğu "Şərqi-Rus"un bağlanmasıdan sonra, onun maddi-texniki bazasında "Molla Nəsrəddin" jurnalını nəşr etməyə başlayan Məmmədquluzadənin burada bir çox həqiqətləri ifadə etməklə yanaşı, müsəlman xalqlarının geriliyi məsələsində əsas günahkar rolunda İslam dinini görmüşdür

Cəlil Məmmədquluzadənin dünyagörüşündə milli maarifçilik və azərbaycançılıq

ra həm jurnalın çapına davam etmiş, həm də Azərbaycan Türk müəllimlərinin 5-ci qurultayında (1925), Türkooloji qurultayda (1926) və Yeni Türk əlifbasının təbliqində aktiv iştirak etmişdir. **1928-ci ildən etibarən Sovet ideologiyasının mənəvi terroru ilə üz-üzə qalan Mirzə Cəlilə ən ağır zərbələrdən biri də, 1929-cu ilin aprelində AKP MK-nin qərarı ilə "Molla Nəsrəddin" jurnalının fəaliyyətinin məhdudlaşdırılaraq Mübariz Allahsızlar İttifaqının orqanına çevrilməsi olmuşdur. Üstəlik, 1931-ci ildə jurnala dövlətin maliyyə dəstəyi dayandırılmış, "Molla Nəsrəddin" in əsas simaları (C.Məmmədquluzadə, Əzim Əzimzadə və b.) siyasi cəhətdən geridə qalmış bisavadlar elan edilmişdir ki, buna dözə bilməyən Mirzə Cəlil baş redaktorluqdan getməyə məcbur olmuşdur. O, 4 yanvar 1932-ci ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir.**

Onun əsas əsərləri aşağıdakılardır: "Danabaş kəndinin əhvalatları", "Poçt qutusu", "Ölüllər", "Anamın kitabı", "Yığıncaq" və b.

Cəlil Məmmədquluzadənin ilk dövrlərdən etibarən İslam Şərqi mədəniyyətinə ifrat tənqidi, bunun əksinə Qərb mədəniyyətinə isə ideal kimi baxmasında M.F.Axund-

zadə və M.A.Şahtaxtlinin mühüm rol oynamışdır.1 Şahtaxtlinin baş redaktoru olduğu "Şərqi-Rus"un bağlanmasıdan sonra, onun maddi-texniki bazasında "Molla Nəsrəddin" jurnalını nəşr etməyə başlayan Məmmədquluzadənin burada bir çox həqiqətləri ifadə etməklə yanaşı, müsəlman xalqlarının geriliyi məsələsində əsas günahkar rolunda İslam dinini görmüşdür. Bizcə, dindar mühitdə böyüməsinə baxmayaraq Məmmədquluzadənin müsəlman xalqlarının inkişafına əsas engel kimi islamlığı göstərməsi, yəni mühafizəkar və mötədil xətt tutmasından asılı olmayaraq bütövlükdə islamçılığı, müəyyən qədər də millətçiliyi tənqid atəşinə tutması təsadüfi hesab oluna bilməz. Xüsusilə, həmin dövrün tanınmış

ğunu etiraf etmişdir.4 Onun zehni padşahlardan, sultanlardan çox ruhanilər məşğul etmişdir ki,5 Məmmədquluzadə Ə.Ağaoğlu və Ə.Hüseynzadə ilə də məhz islamçılığı müdafiə etmələrindən dolayı razılaşmamışdır. **O, hesab etmişdir ki, müsəlman millətlərinin uzun əsrlər müddətində fəlakət və cəhəltədən qurtara bilməmələrinin yeganə bəlsən İslamdır. Halbuki bu iki şəxs müsəlman millətlərinin fəlakət və cəhəltədən xilas olması üçün İslamı əsas götürür. O, yazırdı: "Burada mən qəzet sahibləri Əlibəyi və Əhməd bəyin yazıçılıqda çox məharətli olmaqlarını təsdiq edə-edə onların qəzetlərini o yerdə xoşlamadım ki, birinci nömrənin baş məqaləsində möhtərəm qələm sahibləri çox da İslamdan və müsəlmançılıqdan**

ri ələ salır və burjuva millətçilərinə – panislamistlərə və pantürkistlərə qarşı kəskin mübarizə aparırdı".

Sovet dövrünün müəlliflərinin bu cür mülahizələr səsləndirməsinə səbəb o idi ki, islamçılıq və türkçüləri tənqid etməklə yanaşı, Məmmədquluzadə birmənalı şəkildə marksizm-leninizm mövqeyində dayanmasa da, bəzi məsələlərdə bolşeviklərin ideyalarını müdafiə edirdi. Xüsusilə də, o, dinə münasibətdə tamamilə materialist mövqedə dayanmasa da, bəzi məsələlərdə – dinin dövlətdən ayrı olması, milli və dini birlikdən əzilənlərin əzənlərə qarşı birgə mübarizəsini daha çox qəbul edirdi. Bu baxımdan onun 1905-ci ildə bolşeviklərə məxsus qəzetdə yazdığı "Binəsiblər", "Xeyir-dua" kimi məqalələri

dəm vururdular və elə bilirəm ki, səhv eləməyəm əgər desəm ki, adi bir islam mübəlləği kimi və şəriət vaizi kimi müsəlman qardaşları İslam dinində dəxi də sabit-qədəm və bərqərar olmağa dəvət edirdilər".

Onun fikrincə, milli intibah dövründə onların "millət, millət" demələri bir növ doğru olsa da, "ancaq islam tayfalarının uzun əsrlər müddətində fəlakət və cəhəltədən qur-

diqqəti daha çox cəlb edir. O, bu məqalələrində göstərir ki, İranda olduğu kimi, Rusiyada da fəhlələr və kəndlilər istismar olunur. Ancaq İrandan fərqli olaraq, Rusiyada fəhlələr və kəndlilər ayağa qalxaraq, birləşərək onları istismar edənlərə qarşı çıxırlar. Məmmədquluzadə İran fəhlələrinə tövsiyə edirdi ki, onlar da dini və etnik mənsubiyyəti bir kənara qoyaraq istizmarçılara

"Hələ "müsavat" nədir? Yəni sənin sözümdən bu çıxır ki, bir kəndli ilə bir xan qabaq-qabağa gələndə kəndli xana baş yendirsə, xan da kəndliyə yendirsin? Sənin sözümdən bu çıxır ki, bir gün rəiyyət ağanın ayağına duranda, o biri gün də ağa rəiyyətin ayağına dursun? Di cavab ver? Əgər desən "hə", onda mən gərək elə başa düşüm ki, zarafat eləyirsən? əgər desən "yox", onda ta nə "müsavat" bəzliqdır?"

tarmamaqlarına, tək bircə islam dinini bəhs hesab edən bir dinsiz üçün o vaxt "Həyat"ın moizələri əlbəttə, genə xoş gələ bilməzdi". 7 Bizcə, İslam dininə qarşı həddən artıq radikal münasibətin nəticəsi olmalı idi ki, Məmmədquluzadə yalnız islamçılıqdan çıxış edən Ə.Ağaoğlunu deyil, Türk-İslam məfkuresini əsas götürən Əli bəy Hüseynzadəni də tənqid hədəfi seçmişdir. Belə ki, o, Türk birliyini müdafiə edən və bu məqsədlə ortaq türk ədəbiyyatı, ortaq türk dili uğrunda mübarizə aparın Ə.Hüseynzadəni yalnız islamçılıqda deyil, osmançılıqda da ittiham etmişdir.

Məmmədquluzadənin istər İslamla bağlı tutduğu radikal mövqeyi, istərsə də osmanlı dili və ədəbiyyatının Azərbaycan türkləri arasında təbliğinin tənqidi Sovetlər Birliyi dövründə onun marksist-leninçilərlə yaxınlığı kimi izah olunurdu. Çünki həmin dövrdə marksist-leninçilərin çarizmle yanaşı, əsas mübarizə apardığı qüvvələr məhz islamçılar və türkçülər olmuşdur. Bütün bunları nəzərə alaraq, sovet ədəbiyyatında C.Məmmədquluzadə "inqilabçı-demokrat" kimi qələmə verilmiş və marksizmə rəğbət göstərildiyi qeyd olunmuşdur. Məsələn, Sovet dövründə Mehbalı Qasimov yazırdı ki, "mollanəsrəddinçilər" başda C.Məmmədquluzadə olmaqla "mülkədar istismarını ifşa edir, ruhanilə-

qarşı birləşsələr. O, yazırdı ki, İran fəhlələri Rusiyadakı öz yoldaşlarının yolu ilə gedərək İran zalımları, xanları, mollaları, şahzadələri və sairələri tərəfindən boyunlarına salınmış boyunduruqdan azad olmaq istəsələr, "o zaman onların Rusiyadakı yoldaşları, yadigar olaraq onlara öz bayrağını və bu bayraqda yazılmış müqəddəs şüarını verərlər. Qoy məzlum, bədbəxt İran zəhmətkeş xalqı bu şüarı oxusun: "Bütün ölkələrin proletarları birləşin! Qoy oxusunlar və birləşsələr".

Bu məqalələrdəki marksist ruhlu fikirləri əldə əsas tutan F.Q.Köçəriyyə görə, Məmmədquluzadə "Molla Nəsrəddin" i sosial-demokratiya səviyyəsinə yüksəldə bilməyə, onun şüarlarını, ideyalarını təbliğ etmişdi.

Sovetlər Birliyi dövründə Məmmədquluzadə özü də yazırdı ki, İslamı tənqid edib onun aradan qaldırılmasına çalışarkən sosializm inqilabına böyük əmin bəsləmişdir: "Əvvəl və axır ümidimiz genə sosializm inqilabıdır. Əvvəl və axır ümid onadır ki, həmin sosializm bayrağı altında və sosializm şüarı təhtində İslama sitayiş edən millətlər (və habelə qeyri dinlərə sitayiş edən millətlər) dünya elmlərini təhsil edib və cəmi din və dinçilərin mövhumat və xurafatından aqah olub birdən-birə azandan da əl çəkələr, müəzzindən də əl çəkələr..."

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə çap olunur